

Málnási Ferenc

Erdélyi anyanyelvoktatás —
irodalmunk tükrében

XXI.

Ananyelvoktatásunk a Habsburg-birodalomban (1713–1830),
a reformkorban, a forradalom és szabadságharc korában (1830–1849),
a Habsburg önkényuralom idején (1849–1867)
az anyaországi oktatási rendszerbe tagoltan

XVII.

„Diligenter frequentáltam...”

„Iskoláim egykoron, / Secundába ponált mégis / Sok számár professorom”
— vallotta *Deákpályám* című versében Petőfi Sándor 1844 áprilisában. S éppen
1844. november 13-án a magyar országgyűlés határozata nyomán (1844: 44 tc.)
több mint fél évszázados átalakítás, „igazi páfördulás” után a közéletből kiszorult
a latin nyelv, megszületett a magyar államnyelv, s a közoktatás nyelve is magyar
lett.

2009, a Magyar Nyelv Éve tiszteletére tekintsünk vissza a nyelvi, az *iskolai nyelv múltjába*, a rég eltűnt gyermek- és ifjúkorba, éljük át azt a játékos, pajkos tanulói életet, amely elődeinké volt, amely felvértezte őket ismeretekkel, tudással, néha jobban, néha rosszabbul, mint a mai tanulókat — latinul! De hát minden kornak megvan a maga fény- és árnyoldala, de „sic itur ad astra” — azaz „így jutni a csillagokig” (Aenis, IX. 641.) (Forrásaink a Kolozsvári Unitárius Kollégium és a Marosvásárhelyi Református Kollégium Évkönyvei, Értesítői és Lénárt József *Emlékek a régi kollégiumi életből* című írása.)

Absentia — „leckejárás” elmulasztása (absens), tanórákról való igazolatlan hiányzás.

Auditorium — hallgatóterem. Kettő volt: a nagy, amelyben a házi templomozás, évváró vizsgák, ünnepélyek, gyűlések folytak le. A kisauditorium, az első emelet alsó végén, az olvasókönyvtár fölött, egy-egy felsőbb osztály tanterméül szolgált.

Bagoly — a subscribált, újdonsült diák gúnyneve volt, az öregebb deákok nevezték így az első éveseket.

Bakfütty — szilaj tornajáték, amelyben egy fiú, a fal vagy korlát mellé állva, megtámaszkodva, a második az első hóna alá hajolva, a harmadik s negyedik

ugyanígy, a képzelt lóhátra a többi fiú messziről futva ugrással, szétvetett lábbal ráugrik, a következő ugyanígy, addig, míg valamelyik leesett, lefordult. Az utolsó tapsolására leszálltak, s az, aki leesett, átvette a tehertartást. A játéknak könnyebb variánsa a *nőstényfűtty*, amely abból állott, hogy az első játzó lehajolt, az utána következő futamodással hátára támaszkodva, szétvetett lábbal átugorta, s pár lépésre ő guggolt le a harmadik játékosnak, s így folytatták, míg el nem fáradtak.

Botos — *nagybotos* — izmos fiú, aki a nagy gerundiummal vezette a fiatalokat a tűzvéznál. *Kisbotos* — a kollégiumi szolgák felügyelője, iskolai közmunkák (seprés, takarítás, kerti munkák stb.) ellenőrzője.

Calculus — a tanulónak a tantárgyából kapott érdemjegye. A calculusokból született az év végi *ordonatio, classificatio*, az, hogy felsőbb osztályba léphet-e a tanuló. Régi calculusok: emientia (1), prima cum laude (2), prima (3), secunda (4), tertia cum absentia et malitia, eminens secundi gradus, Classis primae és classis secundae.

Calefactor — tűzcsináló, tűzgyújtó. Minden szobában a 3-4 szolgatanuló közül a legnagyobb favágó, fahordó volt, az utána következő a vízfordó, a harmadik a seprő és calefactor.

Carcer — kis sötét szoba, a büntetett tanulók fél napi, kétnapi elzárására.

Catalogus — a tanárok névsorkönyve.

Cipó — a kollégium kenyere, a vidéki bentlakók számára búzalisztból, házilag készített és kisütött 1-2 cipó. A sütő — *pistor*, a süttető — *pistator*, a kiosztó — *prebitor*.

Classis — osztály, amelybe a tanulókat sorolták. Régi classis nevek: cella, cellaria, conjunctica, német, grammatica, syntactica, rhetorica, poetica, logica (filológia).

Consilium abeundi — az iskolai törvényszék (*sedria*) által kimondott nagyobb fokú ítélet.

Convictus — együttétkezés, közös koszt.

Cursor — a kapuban 3-4 óránként leváltott állandó kapuőr.

Cuscuria — fáskamra, a szolgák által felvágott tűzifa számára.

Csengetés — fenn a toronyban két kisharang volt, amelynek kötele — csigákon levezetve — a felső folyosó végén volt. Az V-VI. osztályos szolga volt a csengető (milyen öröm volt a kötelekbe fogózva kiverni a *szentantalt*). Napjában reggel 5-6 órakor, fölkelésre, 7-8 órakor a tanítás megkezdésére, déli 12 órakor és este 8-9 órakor húzták meg az egyik harangot. Mindkettőt húzták az ünnepélyek, püspök, iskolavizsgálók látogatásakor, temetések, kirándulások, tanév megnyitása, bezárása alkalmából, s nagy ritkán nyilvános kicsapásra ítétek kiközösítésekor.

Csillaggratás — régi, szilaj tréfa. Egy-egy álomszuszek fiút — miután a fagygyús korom maszkírozásra és különféle vízkúrákra sem reagált — lábujjai közé tett papírszeletek meggyújtásával ébresztgettek.

Declinatio — szóragozás. A régi grammatikák rendszere volt a nominativus, genitivus, accusativus, vocativus és ablativus, singularis és pluralis számban. Hasonlóan az igeragozás, hajlítás: conjugatio, per tempus, presens, perfectum et futurum. Átvitt értelemben a declinálás alatt a nádpálcával gyakorolt testragozást (elagyabugyálás, náspácolás, examinálás, regulázás) értették.

Demissio — iskolai év ünnepélyes bezárása: ima, igazgatói záróbeszéd, jutalmak, dicséretetek, pályadíjak kiosztása, jövőre szóló intések, utasítások, sok-sok jótanács, búcsúzás, karban kiáltott: vig vakációt, fiúk!

Diligens, diligentia — szorgalmas, leckét, előadást diligenter frequentáló deák.

Dög — A piacon, a lacikonyhán árult, besózott disznó- vagy cigánypecsenyének régen használatos neve.

Eminens — mindenből kitűnő tanuló, eminentia, a mai kitűnőnek megfelelő calculus.

Eminentia cum laude — a legfőbb érdemfokozat.

Gerundium — nagy bunkójú, rövid nyelvű farkas bot, átfürt nyelén szíjjal, karba húzásra, felakasztásra való. Ha elhangzott: *ad gerundium, ad arma!*, kész hadsereg omlott ki a kollégium kapuján, tűz- vagy más veszély esetén.

Gradus — osztálybeli sorrend.

Hospitálás — látogatás. Egy-egy tanító, osztályfőnök bement mások előadását hallgatni, vagy felsőbb osztályba járó deák más tanár órájára is járt.

Incendium — ezt a szót kiáltották, amikor a városban tűz ütött ki.

Játékok — minden iskolának voltak speciális játékai: *bárányosdi* (farkas és bárány), *bakfütty*, *bukfencezés*, (kecskebukázás), *csicsonekázás/sisonekázás*, *gombozás (pityke)*, *gyűrűzés* (ujjnyi vastag fára, lószőr, üveggyöngy), *gurítás* (kővel, fával, labdával), *falábazás*, *havazódás*, *hóember*, *hinta*, *kalongyázás*, (több fiú keresztül-kasul egymásra halmozódik), *katonásdi*, *kockázás*, *labdázás*, *lengyel László király* (Ki népei vagytok?), *malom*, *nyilazás*, *parittyázás*, *sárkányozás*, *tenyerezés*, *szánkázás*, *tilinkózás* stb. Társasjátékok: *haragszomrád*, *székerölszékre*, *Hogy tetszik? Zalogosdi*, *Kútba estem, ki húz ki?* Stb.

Kígyófarok — 15-20 fiú összefogózva, az ostor csapását utánozva, gyors fordulattal az utolsó fiút elvetette, hogy az sokszor karját, lábát megütötte.

Korcsolyázás — a jégen való csúszkálás a csizmára felkötött kis fatalp és csáklya segítségével.

Köpnöyegezés, pokerócozás — tréfából, bosszúból egy kiszemelt áldozatra köpenyt dobtak, és összevissza pufázták, búbozták, bordázták, bütyközték, dumézták, gyomrozták, kotyolták, kujakolták, öklözték, tépázták, agyabugyálták — szóval helybehagyták.

Lexicon — szótár. Nagy szerepet játszott a nyelvek — különösen a latin — tanulásánál.

Lumen — lumenhordás. Minden reggel 5 órakor a nagy csengettyút meghúzták, akkor az éjfél utáni deákvigil e lámpást vivő szolgavigillel bejárta a szobákat,

a mosdóasztalra kitett közös gyertyát meggyújtva, felköltötte a deákokat: Surge domine! — Gyűjtsanak gyertyát az urak! Erre a calefactor felugrott, tüzet gyújtott, s fél vagy háromnegyed óra múlva felöltözve s a publica mensa mellé sorakozva tanulással kezdték a napot.

Lustra — számbavétel. Az esti csengetés után a kaput bezárták, s a hetes juratus, szobáról szobára járva, a hiányzók nevét följegyezte. A kapuzárás után hazaérkezőket az óra jelzésével a deákvigil feljegyezte, s így a teljes ellenőrzés megtörtént. (Természetesen kedvezés, elnézés is előfordult, s a kiskúria deszkakorlátain is ki- és beugrások is történtek...)

Majalis — a tanulók a tavasz egyik napján, tanáraik, tanítóik vezetésével, zászlókkal (1848 előtt minden osztálynak saját zászlaja volt), zene- és énekszóval a nagyerdőre vonultak. (A '60-as évek dalai: Föl, föl., vitézek a csatára..., Árpád apánk, ne féltsd ősi nemzeded..., Kerek ez a zsemle, nem fér a zsebembe...) Mindenki vitt magával ennivalót, de a kofák is vásárt rögtönöztek frissen sült cigánypecsenyével, mézeskaláccsal, kakassal, méhserrel stb. A tanárok is levetkőzték a *vaskalapot*, s a pajkos deákok közt öreg *vagabundusok* lettek, s az ünnepély végén együtt énekeltek: Gaudeamus igitur, juvenes dum sumus...

Matura, maturans, rigurosum maturitatis — a másodéves filozófus, a VIII. gimnáziumot végzők érettségi vizsgája, érettségiző.

Mores — régi szokás, erkölcs, az ősök szokásaira a „more patrio” szóval hivatkoztak. A nagyobb deákok szóltak a kisebbekhez: „Majd megtanítlak módszerrel!”

Nebuló — a kisebb, helytelenkedő, rosszkedő gyerek neve, a nagyobbaké: *lurkó, hoplás, korifeus*.

Ostábla — a sakktáblához hasonlóan kétszínűre kockázott, kis fakéregből, vastag papírból készült négyszögletű tábla, amelyre 8-8 világos és sötét színű, kör alakú vagy négyszögletű lapocskát tettek az ellenfél színére.

Panis, pánizállás — az otthonról hozott, küldött kenyér, ennek a kenyérnek, brúgónak minden hozzávaló nélküli falatozása.

Pedellus — deák, aki a tanár tantermére, gyűjteményeire, szertárára ügyel, kollaboránsa, asszisztense. Ma fizetéses szolgálta.

Plága — kisebb testi büntetés, vesszővel, vonalzóval (*linea*) tenyérbe ütés. Ennek egyik variánsa, a körömméreg, amikor az öt ujj begyeinek összeszorított hegyére mértek ütést.

Praeceptor — ~ *publicus* — köztanító (juratus), aki az osztályban tanított.

~ *privatus* — aki a tanár által kiválasztott tanulókkal kamarájában a feladott leckékre, feladatokra (*pensum*) előkészítette, velük együtt az emlékezendőket repetáltatta (*correpetitor*).

Praelectio — előadás, *cursus* olvasás, magyarázás, tanítás. Az öregebb tanárok 2-3 napig *prelegáltak*, azután jött a kikérdezés: *revocatio, recapitulatio, examinatio, itineratio, colloquium*.

Praemium — a jó tanuláért, a zene, a rajz vagy más tantárgyakban való kitűnőségért járó jutalom.

Principista — olyan deák neve, aki kitűnő bizonyítvánnyal ment teológiára, s a fejedelmi alapítvány részese lehetett: *Stipendium*, *beneficium principis*.

Publica mensa — 2-3 méter hosszú, feketére festett, 4-6 tanuló, ebédlő, dolgozó asztal. Akiknek székük volt, azok ülve, a többiek állva vagy magasabb ládára kuporodva tanultak mellette. Ez volt éjjel a szobabeli legnagyobb szolgának az ágya, a többiek ládára tették szalmazsákjukat. *Ad publicum* — kiáltották, amikor a városról küldött ajándékétekből (*gomer*) a sorosok jóllaktak, s még másokat is részesítettek.

Purum — a vizsgákra benyújtott közszemlére kitett próbaíratások. *Impurum* — egy dolgozatnak, feladványnak elsődleges fogalmazványa, amelyről tiszta példány készült.

Purgálás — minden szombat délután a szolgák felügyelője összehívta a kis csengettyűvel a seregét, akik seprűvel, lapáttal kuriaseprést, takarítást végeztek. A felhívás: *Ad purgationem!*

Puska — Minden tiltott, de titokban használt kisegítő eszköz neve, amelyekkel a kikérdezésnél, a feladványok megfejtésénél a kérdező tanárt kijátszani, becsapni igyekeztek. A latin, görög nyelvénél és a zsidó olvasmány sorai közé magyarul beírták a szöveg fordítását.

Rector — a reformáció óta az egyházaink melletti népiskolák vezetői, papok, kántorok, tanítók, falusiasan: *recturam*, *mesturam*.

Restelgő — sorvezető, az írás alá használt megvonalmazott papír, amelyet *számárvezető*nek is gúnyoltak.

Resolutio — szószedet. A latin, a görög, a német szövegek lefordítására, magyarul előadására (*interpretatio*) feladott szövegben előforduló szavak gyűjteménye, szótár, *dictionarium*.

Schola — a tudományok iskolája, megkülönböztetésül a falusi népiskolától. Nagyenyeden, Kolozsváron, Marosvásárhelyt, Udvarhelyt, Kézdivásárhelyt, Fogarason, Déván voltak ilyen kollégiumok, élükön külföldi akadémiákon képzett tudós tanárok állottak, akik maguk nevelték ki a *collaboránsokat*, *praesesekeket*.

Secunda — valamely tantárgyból kapott rossz osztályzat, elégtelen *calculus*.

Sedria — iskolai törvényszék.

Senior — a kollégium gazdája, az osztálytanítók, jurátusok *doyenje*, a rend, a tisztaság, a fűtés, a világítás, a *convictus* őre, a javítások ellenőre, a *rector-professor* utasításai szerint a későbbi *inspector* teendőinek ellátója.

Signum — az osztálytanító által adott jegy, érem, gomb alakú jel, amely arra szolgált, hogy a másnapra feladott latin szavak, mondatok, versek egymástól való felkérdezésében, aki a másikat megfogta, annak adta át, ez ismét másra nyomta rá, míg a leckeórára be kellett menni. Akkor, akin rajta maradt, büntetést kapott.

Sigilium — címeres pecsét.

Stipendium — alapítványi segély, amelyet fejedelmeink, patrónusok, városok, az egyetemek, akadémiák és kollégiumok deákjainak megsegítésére tettek. Principis beneficium, Telekianum, Banfianum, Mikó, Kemény, Kun stb. alapítvány.

Stylus — a régi rómaiak — míg az egyiptomiaktól el nem tanulták az írófesték (tus) használatát —, viasztáblácskákra karcolták bele gondolataikat, kihegyezett nád- vagy fapálcikával, ez volt a stílus.

Spitzli — régi nevén: delator, megalázó, megbélyegző gúnynév. A szabadságharc utáni időkben keletkezett, amikor a zsarnoki uralom besúgóí sok jó hazafit, bujdosót juttattak rendőrkezre. A tanulók között azokat illették e névvel, akik a deákok titkait, csínjait, terveit, szövetkezéseit elárulták, besúgták. Jaj volt annak, akire ez rásült, annak kijárt a gúnynév.

Tanrend — a kollégium tanítási rendje. 1769-ben Marosvásárhelyt a *litterario comissio* dolgozta ki. 1665-ben ilyen osztályok léteztek: 1. Rudimenta, 2. Etymologica, 3. Syntactica, 4. Rherotica, 5. Poetica, 6. Logica és végül theologia volt. 1700-ig a *schema, normativum*.

Theca, thecarius — közkönyvtár, könyvtárnok. Kezdetben csak a tudós magistereknek volt 20-60 darab közt váltakozó könyvtára, melyet vaspántos ládában őriztek. Ezeket hagyta a scholának. A *peregrinus, supplicans* diákoknak meg volt hagyva, hogy a *coetus* számára könyveket kérjenek, gyűjtsenek.

Testimonium — bizonyítvány. Volt időközi: *trimestriale, annuale* vagy valamely tanítási ciklus elvégzéséről szóló: *subscriptionis, maturitatis*.

Tóga — bokáig érő, sűrű gombos studiosus kabát, deákegyenruha, melyet 1557-től a XVIII. század végéig viseltek e néven. 1797-től az egyenruhát reverendának nevezték, aztán 1834-ben a *bosszú magyar dolmány*, a magyarka lett a törvényes deákegyenruha.

Törvények, leges scholae — A legrégebb iskolai törvények a fehérvári iskolában születtek, s némi módosítással a többiekben is alkalmazták. E rendszabályokat Bethlen Gábor erdélyi fejedelem készítette el Dajka János, Dézsi István, Milotai Nyilas István, és Alutus János után, majd Alstedius, Bisterfeld és Piscator, Németországból érkezett tanárok 1630-ban dolgoztak át, akik mellett elsőrangú tudósunk, Apáczai Csere János volt a *classis rector*. Amikor II. Rákóczi György Kolozsvárra helyeztette az 1566-ban kollégiumi rangra emelt óvári scholába, Apáczai e törvényeket magával hozta.

Az első kollégiumi Értesítőt (*Schema*), amelyben a törvények kivonata, a tanrend és a tanmenet szerepelt, Basirius Izsák 1657-ben készítette el, ennek egy címlapját Koncz József, vásárhelyi tanár fedezte fel egy régi könyv táblaragasztéka közt: „Schema primum generale sive forma studiorum Albensium pro hoc anno Domini 1657 Albae Juliae, Exrudebat Martinus Major Coroniensis Celssimi Transylvaniae Principis az scholae typoraphus.”

Vocatio, feriae musarium — szünidő, a diligentia után következő pihenés ideje. Ezt különösen a vidékiek, távol lakók, de minden tanuló örömmel várta. Régebben két hétnél rövidebb szünet nem volt, s ez négyszer kijárt: *szüretre, karácsonyra, húsvétra, pünkösdre*. Az utolsó héten napról napra jelent meg a felírás: o, io, tio, atio, catio, acatio, vacatio.

Várdázás — egy szobába több diák begyűlt, ott pipáztak, beszélgettek, lustálkodtak, heverésztek, zavarták az ott lakók tanulását. A felügyelők rendszerint szétugrasztották a társaságot..

Vigil — őriző, ügyelő. Est 6 órától éjfélig, éjfélről reggeli kapunyitásig, lumenhordozásig, a kapu közt deák és egy szolga *vigilált*. Ha valami rendellenességet vett észre, jelentette a *deákvigilnek, kontrának, seniornak*. Ők voltak a tisztaság őrzői, a reggeli sepréssel annak fenntartói, a városban fellobbanó tüzesetek észrevevői és *incendium* kiáltással a bentlakó diákok fellármázói.
